

QARAQALPAQ TIL BILIMINDE ANALITIKALIQ FEYILLERDIN QOSPA SÓZ HÁM SÓZ DIZBEKLERINE UQSASLIGI HÁM ÓZGESHELİKLERI

A.J.Mustafaeva – erkin izleniwshi

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti*

D.K.Nzamatdinova – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori
Innovatsiyalıq texnologiyalar universiteti

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ГЛАГОЛЫ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ СЛОВЕСНЫХ СВЯЗЕЙ

А.Дж.Мустафаева – самостоятельный соискатель

*Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Каракалпакского филиала академии наук Республики Узбекистан*

Д.К.Нзаматдинова – доктор философии филологических наук
Университет инновационных технологий

ANALYTICAL VERBS IN KARAKALPAK LINGUISTICS SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF WORD LINKS

A.J.Mustafayeva – independent researcher

*Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak Branch
of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*

D.K.Nzamatdinova – Doctor of Philosophy in Philological Sciences
University of Innovative Technologies

Tayanch so‘zlar: turkiy tillarda qo‘shma fe‘llar va ularning mohiyati, qoraqalpoq tilida qo‘shma fe‘llar, so‘z birikmasi, analitik fe‘llar, o‘xshashlik va farqli xususiyatlari.

Rezyume. Ushbu maqolada qoraqalpoq tilida analitik fe‘llarning qo‘shma fe‘llar va so‘z birikmasiga o‘xshash xususiyatlari va farqlari, turkiy tillarda qo‘shma fe‘llar bo‘yicha fikr va munozaralar, analitik fe‘l shakli, asosiy va ko‘makchi fe‘l birikmasi, qo‘shma fe‘l, analitik fe‘l va so‘z birikmasi farqlari va o‘xshash tomonlari bo‘yicha badiiy adabiyotlardan misollar keltirilib, tahlil qilish orqali tushuntirildi va aniqlik kiritildi.

Ключевые слова: сложные глаголы в тюркских языках и их сущность, сложные глаголы в каракалпакском языке, словосочетания, аналитические глаголы, сходства и различия.

Резюме. В данной статье были изучены особенности и различия аналитических глаголов в каракалпакском языке, сходные с составными глаголами и словосочетаниями, приведены мнения и дискуссии о составных глаголах в тюркских языках, приведены примеры из художественной литературы, проанализированы и уточнены различия и сходства между составными глаголами, аналитическими глаголами и словосочетаниями.

Key words: compound verbs in Turkic languages and their essence, compound verbs in the Karakalpak language, phrases, analytical verbs, similarities and differences.

Summary. This article is studied the features and differences of analytic verbs in the Karakalpak language, similar to compound verbs and phrases. Opinions and discussions are presented on compound verbs in Turkic languages, examples from fiction were cited, analyzed, and clarified on the differences and similarities of compound verbs, analytic verbs, and phrases.

Kirisiw. Lingvistikada qaysı tildi alıp qaraǵanımyzda da sózlik quramnyń kópshilik bólegin qospa sózler quraydı. Sebebi olar qospa sóz, frazeologiyalıq til birliǵı hám sóz dizbegi sonday-aq analitikalıq formalarda kelip te sanı kóbeytip otradı.

Qaraqalpaq tilindeǵı sózler basqa túrkiy tillerindeǵı sıyaqlı, jay, dara bir túbirden yamasa qospa bolıp, eki hám onnan da kóp túbirden turıw múmkin. Quramı eki (geyde úsh) túbir yamasa tiykardan ibarat bolǵan sózler qospa sózler dep ataladı. Qospa sózlerdin ishinde qospa feyiller úlken orın tutadı.

Ádebiyatlar analizi. Túrkiy tillerinde qospa feyiller haqqındaǵı qısqasha maǵlıwmatlar

revolyusiyaga deyingi dáwirde jazılǵan túrkiy tiller grammatikalarınan baslap ushırasadı. Mısalı, M.A.Kazembek, M.Terentev, N.I.Ashmarin, N.F.Katanov hám t.b. túrkiy tillerindeǵı qospa feyiller bar ekenligin kórsetip olarg’a toqtap ótken.

Túrkiy tillerindeǵı qospa feyiller sonday-aq, P.A.Azimov, E.V.Sevortyan, A.Qaydarov, M.A.Adilov, R.Berdiev, T.M.Garipov, S.N.muratov, A.Isqarov, B.Oruzbaeva, B.A.Isangalieva hám t.b.lardin arawlı miynetlerinde talqılandı [1].

V.A.Isengalieva óziniń arawlı miynetinde túrkiy tillerindeǵı qospa feyillerdin rus tilinen ózlesken tiykarlardan jasalıwın, olardin struktura-semantikalıq ózgesheliklerin ashıp kórsetedi.

Jumistıń maqseti hám wazıypaları. Qaraqalpaq tilinde qospa feyiller, olardıń strukturalıq tipleri, grammatikalıq ózgesheliklerin ilimiy názerde birinshi ret N.A.Baskakovtıń miynetlerinde izertlenildi. Onıń 1931-jılı shıqqan «Kratkaya grammatika karakalpaksogo yazıka» hám onnan soń «Karakalpakskiy yazık», «Sostavnie glagoli v karakalpaskom yazıke» atlı miynetlerinde qospa feyiller hár tárepleme izertlenildi.

Usı kúnge deyin joqarıda ilimpazlardıń izertlewleri hám kórsetiwleri boyınsha qosılısqa eki feyil qospa feyil sıpatında qaralıp kelindi. Búğan kóre, mánili eki feyil yamasa qosılısqa feyillerdiń birinshisi mánili ekinshisi kómekshi mánide kelse qospa feyil sıpatında qollanılıp kelindi.

Tiykargı hám kómekshi feyilden dúzilgen birikpeler tyurkolog ádebiyatlarda túrlishe atalıp kiyatır. Olardıń ayırımlarında bunday birikpeler «sóz dizbegi» («slovosochetanie») dep qollanılsa [4:72-73], ayırımlarında «qospa feyil» («qospa sóz») termini qollanıladı [2:72-76]. Biraq tiykargı feyil menen kómekshi feyildiń dizbegin biz joqarıdağı eki toparğa da kirgize almaymız. Óytkeni forması jaǵınan uqsas bolǵanı menen sóz dizbegi tamamlanbaǵan oy pikirdi ańlatadı. Ol til biliminiń sintaksis tarawında qaraladı. Al, qospa sóz (qospa feyil) eki yamasa onnan da artıq túbirden jasalıp, bir sózdıń maǵanasın ańlatadı. Qospa sózler sóz jasalıwı bóliminde úyreniledi.

Búgingi kúnge kelip, ilim-pánniń rawajlanıwı, sózlerdiń mánilik qatnasınıń keńeyiwı nátiyjesinde qosılısqa eki feyiller qospa feyildi quray almaytuǵını óz kórinisin tawıp atır.

Bunıńday mánili feyil+kómekshi feyildiń dizbeklesiwı feyildiń analitikalıq forması dep qaralıp atır. Bunday analitikalıq feyillerde qospa feyiller sıyaqlı eki túrli mání ańlasılmaydı. Eki feyildiń mánili bólegi tiykargı is-háreketti bildiredi de, kómekshi yamasa tolıqsız feyil sol is-hárekettiń orınlarındaǵı halatın bildiriw menen ǵana grammatikalıq xızmet atqaradı.

Sonlıqtan analitikalıq feyillerdi qospa feyillerden bólek alıp úyreniw orınlı hám áhmiyetli máselelerden biri. Máselen: sóylesip otırdı. Bunda adamdaǵı eki is-háreket, sóylesiw hám otırıw yaǵnıy otırǵan halda sóylesiw mánisi túsiniledi. Sóylep berdi-degen mısalda tiykargı ańlasılǵan is-háreket sóylew. *Ber* feyili qosımsha grammatikalıq mánide jumshalıp, sol hárekettiń orınlanıw halatın bildiriw múmkinshiligine iye. Bunda «ayttı, sóyledi» degen mání bildiriledi.

Ózbek tilinde qospa feyiller boyınsha arnawlı izertlew jumısın alıp barǵan ilimpaz A.Hojiev «...yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lning o'za ro birikishini so'z yasalishi (qo'shma so'z yasalishi) hodisasi deb hisoblab bo'lmaydi va bunday birikuvlarga nisbatan «qo'shma so'z» yoki « qo'shma fe'l» terminini qo'llash to'g'ri bo'lmaydi» [3:10] - degen pikiri biziń sózimizdi dálilleydi. A.Hojiev

óziniń 1966-jılı basıp shıǵarılǵan «O'zbek tilida ko'makchi fe'llar» kitabında búgingi kúnde biz qarastırıp atırǵan analitikalıq feyillerdiń qospa feyillerden, sonday-aq feyil sóz dizbeklerinen óz ara ayırmashılıqların ashıp kórsetken. Sonday-aq, kómekshi feyillerdiń har bir túrine toqtap, olardıń mánisi, qollanıwdaǵı ózgesheliklerine de sıpatlama bergem.

Talqılaw hám nátiyjeler. Qaraqalpaq tilinde de analitikalıq feyiller formalıq jaqtan sóz dizbegi hám qospa feyillerge uqsatqanı menen olardıń biri-birinen ayırmashılıqları bar. Tómede usı sıyaqlı ózgesheliklerdi qarastırıp shıǵamız.

Eń dáslep feyildiń analitikalıq forması menen qospa feyildiń uqsas táreple rin kórip shıǵamız.

1. Feyildiń analitikalıq formasınıń sınırları da, qospa feyildiń sınırları da feyillerden quralıp, olardıń aldınǵı sınırları kóbinese feyildiń funktsional formasında qollanıladı.

2. Feyildiń analitikalıq forması da, qospa feyil de ǵápte bir aǵza xızmetin atqaradı.

3. Feyildiń analitikalıq forması da, qospa feyil de ǵáptiń bas aǵzaları menen tutasqa halında qarım-qatnasqa túsip, olar menen bir pütün birlik retinde baylanıladı.

4. Feyildiń analitikalıq forması menen qospa feyildiń arasındaǵı uqsashlıq-qurılısı jaǵınan uqsashlıq bolsa, ekinshisi-sintaksislik jaǵınan uqsashlıq. Feyildiń analitikalıq formasınıń da, qospa feyildiń de sońǵı sınarı kómekshi feyilden boladı. Demek, bulardıń uqsashlıǵı sońǵı sınırlarınıń birdeyligine tiykarlanadı.

Feyildiń analitikalıq forması menen qospa feyildiń ózgeshelikleri mınalardan ibarat:

5. Qospa feyillerde eki yamasa onnan artıq sózdıń birigiwinen jańa mánili sóz payda boladı. Máselen, satıp alıw, alıp keliw-bular qospa feyil esaplanadı. Satıp alıp feyili satıw hám alıw feyilinen parıqlı rawishte payda bolǵan jańa sóz. Sonday-aq alıp keliw qospa feyili de alıw hám keliw feyillerinen basqa mánili jańa feyil esaplanadı.

Feyildiń analitikalıq formasınıń quramındaǵı birinshi sınar feyil bolsa (mısalı: ayta kórme, aytsa eken), qospa feyildiń birinshi sınarı atlıq sózden boıladı (xızmet et, adam bol).

1) Feyildiń analitikalıq formasında kómekshi feyil tiykargı feyilge dizbekleskende, analitikalıq formanttıń quramına kiretuǵın affikstıń tiykargı feyilge jalǵanıwı (dáneker bolıwı) arqalı dizbeklesse (mısalı: oqı+ p al, oqı+sa edi), qospa feyildiń quramındaǵı kómekshi feyil tiykargı (tolıq) mánili sóz benen heshbir affikstıń dánekerisiz dizbeklesedi (mısalı: járdem et).

2) Qospa feyil tolıq hám teń mánili feyillerdiń dizbeginen jasalsa, feyildiń analitikalıq forması teń emes sınırlardan, atap aytqanda, tiykargı feyil menen kómekshi feyildiń dizbeginen jasaladı.

3) Qospa sózdín (sonín ishinde qospa feyildín) bir tutas leksikalıq mánisine onín eki sınıarınıń teńdey qatnası bar: aytıp bar, satıp al. Qospa feyil basqa da qospa sózler sıyaqlı bir tutas leksikalıq mánini bildiredi. Al, feyildín analitikalıq formasın qurastırırwshı sınıarlardıń biri (ádette aldınǵı sınıarı)

4) tiykarǵı feyilde bolıp, ekinshisi kómekshi feyil boladı. Demek, feyildín analitikalıq forması mánilik jaqtan teń emes sınıarlardıń dizbeginen jasaladı.

5) Ulıwma qospa sózlerdín, sonín ishinde qospa feyil eki sınıardan quralıp bir tutas birlik retinde bir pütün leksikalıq mání bildirse, feyildín analitikalıq forması basqa bir sózlerge qatnaslı bolıp, leksikalıq mániden basqa grammatikalıq mániler menen qatnaslardı bildiriw xızmetinde jumsaladı.

6) Qospa sóz sóylew procesinde jasalmay burınnan dizbeklesip, tayar turǵan birlik retinde sóz dizbeginiń yamasa gáptiń quramına enedi. Bul qásiyet ulıwma qospa sózlerge, sonín ishinde qospa feyillerge de tán. Al, sózdín analitikalıq forması, sonín ishinde feyildín analitikalıq forması, tayar turǵan úlgi (analitikalıq formanıń modeli) boyınsha sóylew procesinde jasaladı. Feyildín analitikalıq formasında tayar turǵan element-analitikalıq formant. Feyil tayar turǵan formanttı qabıllaydı, onnan feyildín analitikalıq forması jasaladı.

7) Analitikalıq feyillerde tiykarǵı hám kómekshi feyillerden dúzilgen sózlerden parıqlı jańa sóz payda bolmaydı. Birinshi feyil óz mánisin saqlaydı hám ol tiykarǵı feyil dep esaplanadı. Keyingi feyil oǵan qosımsha mání bergenlikten kómekshi feyil bolıp tabıladi. Mısalı: *jazıp ber* feyilinen *jaz* hám *ber* feyilinen pútkilley basqa jańa mánidegi sóz júzege kelmeydi. *Jaz* feyili óz mánisin saqlaydı, *ber* kómekshi feyili *jaz* feyiliniń mánisine qosımsha mání júkleydi. Bul jerde háreketiń basqa birew ushın orınlanıwı mánisin beredi.

8) Analitikalıq feyillerde tiykarǵı feyil menen kómekshi feyil ortasında janapaylar qollanıwı múmkin:

- Lám-lim demeymen, qorıqpay-aq qoyın! Degeni qayda? Más halatında bilqastan, keshegi gáplerdi aytıp ta qoydı.

- Bir awız keshirim sorasań, kishireyip qalasań ba?
- Kishireyip goy qalmaymız.
- Seni Jerdashqa bermesem, birew alar da keter!
- dedi durısınan kelip. Endi kelgen revizordiń, kelgen millionerdín usıǵan ańsarı awadı da turadı.

9) Qospa feyil komponentleri arasında kómekshi sózler qollanılmaydı. Sebebi qospa sózler neshe komponentten tursa da, bir sóz esaplanadı. Bir sózdín ishinde jáne basqa sózdín qollanıwı múmkin emes. Bunıń ózi de analitikalıq feyildín qospa sóz emesligin, onıń hár bir komponenti (birewi tiykarǵı, ekinshisi kómekshi bolıwına qaramastan) óz aldına jeke sózler ekenligin dálilleydi.

10) Analitikalıq feyillerde tiykarǵı feyil forma jasawshı qosımtalardı qabil etiwı múmkin.

a) bolımsızlıq mání qosımtası –ma/-me (ba/be, pa/pe) qosılıwı arqalı: bilmey qaldı, kelmey qoydı.

b) feyil jasawshı *ıńqıra/ıńkire* qosımtası jalǵanıwı arqalı: Ótemis taslap ketip, sál qıynalıńqırıp qaldı. Mine bunıńday grammatikalıq formalar qabil etiwı de, olardıń qospa feyil emesligin taǵı bir máрте dálilleydi. Sebebi qospa feyillerdín komponentleri grammatikalıq formalar qabil etpeydi.

11) Analitikalıq feyillerde tiykarǵı feyil qospa feyilden ibarat bolıwı múmkin: Aǵasın bazarjayǵa *alıp barıp qoydı*. (aparıp qoydı). Qızına sulıw oynashıp satıp alıp berdi. Alıp barıp qoydı, satıp alıp berdi feyillerinde *alıp bar*, *satıp al* bólekleri qospa feyil bolıp tabıladi. Keyingi feyiller usı qospa feyillerge qosımsha mání júkleydi. Bul birlikler sırtqı kórinisinen úsh sózden payda bolǵanǵa usaǵanı menen, eki sózden payda bolǵan. Alıp bar-bir feyil (qospa feyil), qoy-ekinshi feyil. Satıp alıw-bir feyil, ber-ekinshi feyil.

12) Analitikalıq feyillerde tiykarǵı feyil jup yáki tákirar feyillerden bolıwı múmkin: Hár qıylı gúmán oylarda átirapqa qarap-qarap qoydı.

13) Analitikalıq feyillerde tiykarǵı feyil birgelikli feyillerden debolıwı múmkin. Sonday-aq birgelikli feyiller arasında kómekshi feyiller de qollanıladı. Al, qospa feyillerde komponentleri biri-birinen ajratılmaydı, birgelikli feyiller qollanılmaydı.

Feyildín analitikalıq forması feyil sóz dizbegi menen, ásirese hal feyilli sóz dizbekleri menen uqsas keledi. Mısalı, oqıp al, bilip al, bileǵoy, tura tur sıyaqlı feyildín analitikalıq formaları menen asıǵıp sóyle (w), ıntıǵıp tuńla(w) sıyaqlı hal feyilli sóz dizbekleriniń bir-biri menen uqsaslıǵı sezilip turadı. Biraq bul tek sırtqı uqsaslıq bolıp ǵana sheklenedi.

Olar arasında ózgeshekler bar. Feyildín analitikalıq forması menen erkin sóz dizbeginiń arasında ózgeshelikler tómendegilerden ibarat:

1. Sóz dizbegi barlıq waqıtta eki yamasa onnan artıq sózlerdín óz ara birigiwinen payda boladı: kúlip sóylew (bunda eki feyil de, leksika-grammatikalıq jaqtan mánili). Analitikalıq feyiller barlıq waqta tiykarǵı feyil menen kómekshi feyildín birigiwinen dúziledi: sóylep beriw (sóylew- tiykarǵı feyil, ber- kómekshi feyil).

2. Sóz dizbegi dúziwshi sózler arasında barqulla grammatikalıq baylanıs boladı: kúlip sóylew (kúl- baǵınıńqı, sóylew-bas). Birden artıq túbir feyildín óz ara qatnasınan payda bolǵan birlikler pısıqlawıshlıq qatnas óz mánisin saqlaydı. Analitikalıq feyiller bolǵan tiykarǵı hám kómekshi feyil komponentleri arasında sintaksislik baylanıs bolmaydı. Bunda komponentler bir pütün halda gáp bólegi wazıypasında keledi: sóylep beriw, sóylep berip turıw.

3. Feyildin analitikalıq forması bir pütün leksikalıq mánini bildiredi. Bunday mánini bildiretuǵın sınıar tiykarǵı (tolıq) mánili sóz (tiykarǵı feyil), al kómekshi feyildin leksikalıq mánige tikkeley qatnası bolmaydı. Erkin sóz dizbeginiń hár bir sınıarı óziniń leksikalıq mánisin saqlaydı.

4. Feyildin analitikalıq formasınıń quramına kiretuǵın sınıarlarınń hár qaysısı ózliginen gáp aǵzası bola almaydı, bunday xızmetti sózdin analitikalıq forması birlesken halında atqaradı. Al, erkin sóz dizbeginiń hár bir sınıarı jeke turǵanda gáptin bir aǵzası bola aladı. Sózdin analitikalıq formasın bildiretuǵın sınıarlarda bunday sintaksislik máni bolmaydı.

5. Sózdin analitikalıq formasın qurastırıwshı sınıarlardıń hár qaysısı sóz dizbegindegi yamasa gáptegi sózler menen ózliginen, jeke emes, tutasqan halında baylanısqa tússe, erkin sóz dizbeginiń hár bir sınıarı gáptegi basqa sózler menen ózliginen

baylanısqa tússe aladı, jeke halında baylanısw, qatnasqa túsıw qásiyetin saqlaydı.

Olar arasındaǵı uqsaslıqqa itibar qaratsaq, feyildin analitikalıq forması feyil sóz dizbegi menen, ásirese hal feyilli sóz dizbekleri menen uqsas keledi: oqıp al, bilip al, tura ber sıyaqlı feyildin analitikalıq formaları menen *asıǵıp sóyle (w)*, *ıntıǵıp tıńla (w)* sıyaqlı hal feyilli sóz dizbekleriniń bir-biri menen uqsaslıǵı seziledi. Biraq bul tek sırtqı uqsaslıq bolıp ǵana sheklenedi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, bul maqalamızda qaraqalpaq tilinde analitikalıq feyillerdin qospa feyil hám sóz dizbeklerine uqsaslıqları hám ayırmashılıqların úyreniwge, kórkem shıǵarmalardan mısallar menen tallaw arqalı dálillewge háreket ettik. Qaraqalpaq tilinde analitikalıq feyiller qospa feyiller emes, al, óz aldına úyreniliwi talap etiletuǵın másele ekenligi biz joqarıda keltirgen mısallar arqalı óz kórinisin tapqan.

Ádebiyatlar

1. Aekeev P. Qaraqalpaq tilindegi qospa feyiller hám olardıń struktura-semantikalıq tipleri. – Nókis: «Bilim», 1995.
2. Akbarov S. O‘zbek tilida qo‘shma fe‘llar. – Toshkent: «Fan», 1953.
3. Hojiev A. O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar. – Toshkent: «Fan», 1966.
4. Yuldashev A. Система словообразования и спряжения глаголов в башкирском языке. – Москва: Академ наук СССР, 1958.